

Samoświadomość i samopoznanie Wprowadzenie tłumaczki

Marta Chojnacka

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
m_chojnacka@umk.pl

Przyjęto 12 maja 2019; zaakceptowano 27 maja 2019; opublikowano 23 grudnia 2019

Słowa kluczowe: filozofia francuska; fenomenologia egzystencjalna; samoświadomość; samopoznanie; Sartre.

Jean-Paul Sartre wygłosił referat *Samoświadomość i samopoznanie* 2 czerwca 1947 roku przed członkami Francuskiego Towarzystwa Filozoficznego. Tekst wystąpienia oraz zapis dyskusji, która odbyła się po referacie, zostały opublikowane w „Bulletin de la Société Française de Philosophie”, w numerze trzecim (wydanie kwiecień–czerwiec) 1948 roku. Treść referatu została ponownie przedrukowana w 2003 roku nakładem francuskiego wydawnictwa Vrin w zbiorze wczesnych tekstów filozoficznych Sartre’a¹. Wstęp i noty objaśniające do tej pozycji wykonał wybitny badacz współczesnej myśli francuskiej Vincent de Coorebyter. Warto wspomnieć, że bardzo szybko, bo już w 1967 roku, ukazało się angielskie tłumaczenie referatu Sartre’a. Przekład w wykonaniu Mary Ellen oraz Nathaniela Lawrence’a został opublikowany w (uznawanym za znakomity) zbiorze przekładów z zakresu fenomenologii egzystencjalnej, pod redakcją Nathaniela Lawrence’a i Daniela O’Connora (1967). Z kolei przekład w języku niemieckim pod tytułem *Bewußtsein und Selbsterkenntnis. Die Seinsdimension des Subjekts* ukazał się w 1973 roku (Fleischer, Schöneberg, 1973). Tłumaczenie niemieckie zostało skrytykowane przez niemieckiego akademika i filozofa Manfreda Franka, zdaniem którego już w tytule tekstu możemy znaleźć błąd².

¹ Oprócz referatu (wydawcy nie zdecydowali się na przedrukowanie zapisu dyskusji) w zbiorze znajdują się następujące teksty Sartre’a: „La Transcendance de l’Ego” (1936) (wydanie polskie: „Transcendencja Ego. Próba opisu fenomenologicznego” [2006]); „Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl: L’intentionnalité” (1939) (wydanie polskie: „Intencjonalność jako kategoria egzystencjalna” [1965]). Zob. Coorebyter (2003).

² Szczegółową historię reedycji i przekładów tekstu Sartre’a Frank prezentuje w pierwszym i drugim przypisie w swoim tekście *Structure de l’argumentation de la conférence de Jean-Paul Sartre*. Zob. *Structure de l’argumentation de la conférence de Jean-Paul Sartre. Conscience de soi et connaissance de soi* (2005).

W Polsce tekst *Conscience de soi et connaissance de soi* nie jest zbyt popularny. Jego krótką analizę w kontekście rozważań nad wątkami kartezjańskimi w filozofii Sartre'a prezentuje Wojciech Starzyński w monografii *Neokartezjanizm fenomenologii francuskiej* (Starzyński, 2014). Polski badacz stwierdza, że celem Sartre'owskiego wystąpienia było „przedstawienie zasadniczych zarzutów względem kartezjańskiego *cogito* i próba ich przezwyciężenia w obrębie własnej myśli” (Starzyński, 2014, s. 95). To samo podkreśla Coorebyter, zdaniem którego Sartre chce pokazać, że krytyka *cogito* wcale nie prowadzi do tego, aby owo *cogito* porzucić (Coorebyter, 2003, s. 32). Francuskiemu egzystencjaliście chodzi bardziej o zredefiniowanie pojęcia *cogito* tak, aby mogło ono funkcjonować jako punkt wyjścia dla refleksji filozoficznej dotyczącej zagadnienia świadomości.

Należy podkreślić, że Sartre nie buduje w swoim wystąpieniu żadnej nowej teorii filozoficznej. Biografowie francuskiego myśliciela Michel Contat i Michel Rybalka stwierdzają, że „samo wystąpienie nie wnosi niczego nowego do koncepcji rozwiniętych w *Bycie i nicości*” (Contat, Rybalka, 1970, s. 191). Obaj analitycy zauważają, że Sartre korzysta z fragmentów *Bytu i nicości*, czasem wprost je parafrazując. Contat i Rybalka wyliczają, że Sartre wykorzystuje w swoim wystąpieniu treść paragrafu trzeciego z wprowadzenia, rozdział drugi z części pierwszej oraz rozdział pierwszy, drugi, paragraf trzeci i rozdział trzeci z części drugiej *Bytu i nicości*. Oczywiście sporym nadużyciem byłoby stwierdzenie, że Sartre po prostu streścił to, co napisał i opublikował pięć lat wcześniej w *Bycie i nicości*. Przywołany wcześniej Frank stwierdza, że wystąpienie przed członkami Société jest najspójniejszą wykładnią Sartre'owskiej teorii świadomości (Frank, 2005, s. 1) Ponadto referat Sartre'a stanowi pewnego rodzaju podsumowanie i połączenie koncepcji, którymi zajmował się w swojej wczesnej twórczości filozoficznej, z tymi, które rozwinął w *Bycie i nicości*. Stąd treść wystąpienia ma swoją wartość, szczególnie dla badaczy myśli Sartre'owskiej.

W referacie Sartre zajmuje się przede wszystkim pojęciem świadomości, pojęciem, które starał się zdefiniować od samego początku swoich prób filozoficznych i które w pewnym momencie znalazło się w centrum jego zainteresowań. To za jego pomocą definiował i analizował zagadnienia wyobraźni, emocji, poznania, bycia w świecie, nawiązywania relacji, snu czy dzieła sztuki.

W prezentowanym tekście Sartre podkreśla – co zresztą charakterystyczne dla całej jego twórczości filozoficznej – kluczową dla zrozumienia świadomości i przejętą od Husserla zasadę głoszącą, że świadomość jest zawsze świadomością czegoś. Zdaniem Sartre'a, ta prosta definicja świadomości nie znalazła swojego miejsca w psychologii jego czasów, która zatraciwszy z pola widzenia ów istotny aspekt człowieczeństwa, stała się nauką przyrodniczą, nieporadnie badającą i starającą się zrozumieć człowieka (Depraz, 2002; Sartre, 2006).

W prezentowanym wystąpieniu Sartre nie krytykuje jednak żadnej konkretnej dziedziny nauki. Skupia się przede wszystkim na próbie wyjaśnienia swojej dość zawilej tezy, która jego zdaniem wypływa logicznie z założenia o relacyjnym charakterze świadomości. Innymi słowy, próbuje wyjaśnić, co to znaczy, że świadomość jest nicością. Francuski badacz orzeka – raz jeszcze za Husserlem – że nie można „włożyć” do świadomości rzeczy. Krzesło, które teraz widzę, nigdy nie przeniknie do mojej świadomości, bowiem natura

krzesła i natura świadomości są zupełnie inne. Wyrastająca z zasady intencjonalności świadomość jest pewnego rodzaju ruchem wychodzącym ku temu, co zewnętrzne, ruchem, który w *Bycie i nicości* przyjmuje nazwę transcendowania.

Przyjmując definicję świadomości jako ruchu, Sartre automatycznie odsuwa się od teorii, które określały świadomość w kategoriach substancjalnego bytu. Odrzucenie substancjalizmu było logiczną konsekwencją rozważań francuskiego filozofa. Świadomość jest ruchem, nie jest więc stałym i określonym bytem. Nie będąc bytem, nie posiada wnętrza, w którym możemy magazynować fenomeny świata zewnętrznego. Nic nie może być w świadomości, ponieważ za każdym razem intencja wychodząca ku czemuś będzie wyrzucała nas na zewnątrz, czyli na przykład do wspomnianego krzesła. Będąc w świecie, jestem nieustannie zanurzona w relacjach, które się zmieniają. Stąd moja świadomość czegoś cały czas jest inna, ponieważ dotyczy innej relacji czy to postrzeżeniowej, czy emocjonalnej, wyobrażeniowej, onirycznej itd.

Prostymi słowami wyjaśnia to Jerzy Zadęcki: „świadomość jest aktywna, tzn. zmienia to, na co jest ukierunkowana. Penetruje rzeczywistość” (Zadęcki, 2015, s. 19). Stąd nie mogę orzec o stałości świadomości. Muszę więc powiedzieć, że jest ona nicością, ale nicością nie w sensie Parmenidesowym, rozumianą jako brak, lecz bardziej jako pewnego rodzaju możliwość, oczekiwanie na to, co wydarzy się w świecie i z czym nawiążę relację³.

Sartre próbuje odpowiedzieć na cisnące się na usta pytanie, czy świadomość posiada w takim razie swój byt. Celem wyjaśnienia tego zagadnienia zwraca się w stronę rozważań przedstawionych w *Bycie i nicości*, dotyczących bytu fenomenu i fenomenu bytu oraz słynnego podziału na „byt-w-sobie” (*l'être-en-soi*) i „byt-dla-siebie” (*l'être-pour-soi*). Zdaniem Sartre'a nie sposób odpowiedzieć na pytanie, czym jest czyste istnienie. „Byt-w-sobie” – lub synonimiczne do tego pojęcie „byt” (*l'être*) – będzie zawsze przesłonięty jakimś „bytem-dla-siebie”, który łączy się z doświadczeniami, wartościami i treściami płynącymi ze świata. Mówiąc krótko: zawsze jestem w świecie w pewnej konkretnej sytuacji i nie mogę od tego uciec, co wynika z natury mojej świadomości. W *Bycie i nicości* wyjaśnia Sartre: „Nie można ogołocić bytu z jego bycia: jest ono zawsze obecną podstawą bytu, jest w nim wszędzie, równocześnie nigdzie. Nie ma bytu, który by nie był bytem pewnego sposobu bycia i którego by nie ujmowano poprzez sposób bycia, odsłaniający, a zarazem przesłaniający ów byt” (Sartre, 2007, s. 25). Relacyjna świadomość właściwie wymusza istnienie bytu-dla-siebie, co w konsekwencji prowadzi do zbudowania teorii człowieka wrzuconego w świat, człowieka, który zmuszony jest reagować na wartości płynące ze świata. Taki opis człowieka w świecie doprowadził Sartre'a do ukucia teorii wolności sytuacyjnej.

Powstała na wczesnym etapie twórczości Sartre teoria świadomości znalazła swoje rozwinięcie i pełne uzasadnienie w dialektycznej koncepcji bytu i nicości, która z kolei dała asumpt do rozważań na temat wolności, odpowiedzialności, doświadczenia czasu i relacji

³ Pojęcie nicości świadomości zostało przez Sartre'a najpełniej wyrażone w teorii wyobraźni, również będącej formą świadomości.

z innym człowiekiem. Dlatego tekst wygłoszony w 1947 roku, będący formą podsumowania i wskazania, jak zazębiają się wczesne i dojrzałe wątki w filozofii Sartre'a, jest ważny w polu badań nad rozwojem koncepcji autora *Bytu i nicości*.

Zawartą w referacie teorię świadomości warto zainteresować się też w kontekście odniesienia jej do dziedziny kognitywistyki. Filozofowie i filozofki jak Nathalie Depraz, Dan Zahavi, Shaun Gallagher, Sofia Miguens czy Alva Noë, już lata temu podkreślali, że Husserlowska fenomenologia oraz jej różne reinterpretacje mogą dostarczyć narzędzi do prowadzenia badań nad relacją człowiek–świat na polu nauk kognitywnych. Zahavi i Gallagher twierdzą na przykład, że tradycja fenomenologii Husserla obecna w pismach Sartre'a i Merleau-Ponty'ego odkrywa nową perspektywę w badaniach nad percepcją, podmiotowością, świadomością i poznaniem. Gallagher i Zahavi swoich książkach *How the Body Shapes the Mind*, *Subjectivity and Selfhood* oraz *Self-Awareness and Alterity*, a także w ostatnio opublikowanej w polskim przekładzie *Fenomenologiczny umysł* piszą wprost o konieczności przevorsowania fenomenologicznej perspektywy w badaniach kognitywistycznych, która może pomóc w badaniach nad kwestią świadomości.

Zdaniem Gallaghera i Zahaviego, świadomości nie można badać za pomocą trzecioosobowych metod nauk przyrodniczych, które same stały się przedmiotem Sartre'owskiej krytyki. Badacze przyjmują zatem pojęcie świadomości rozwinięte przez tradycję fenomenologiczną, której cechy to między innymi: intencjonalna struktura, relacyjność, a także jej nieodłączność od pojęcia percepcji. Podążając tropem wyznaczonym w pismach Sartre'a, obaj podkreślają w badaniach nad świadomością wagę perspektywy pierwszoosobowej:

Chodzi nam raczej o to, że przeżycia są w sposób charakterystyczny dane doświadczającemu podmiotowi. Od samego początku mają one, by użyć terminologii Sartre'a, *pierwszoosobową ontologię*, zanim jeszcze podmiot rozwinięte pojęciowe i językowe zdolności klasyfikowania ich jako własnych. (Gallagher, Zahavi, 2015, s. 71)

Jak wiadomo, choćby z treści Sartre'owskiego referatu, chodzi o zasady działania świadomości nierefleksyjnej, która nie musi „zwracać się ku sobie”, żeby utwierdzić się w przekonaniu, że widzi, czuje, wyobraża sobie. Jej nakierowanie się na strukturę *ja* następuje dopiero w akcie refleksji, dzięki której: widzę, czuję, wyobrażam sobie, zmienia się na: *ja* widzę, *ja* czuję, *ja* wyobrażam sobie. Podążając tropem Sartre'a, Gallagher i Zahavi podkreślają, że gdy jestem w coś zaangażowana, to nie kieruję uwagi na siebie, ale nieustannie jestem świadoma siebie jako osoby, która wykonuje daną czynność. Moją świadomością jest to, co tu i teraz wykonuję, na przykład pisanie tekstu, czyli składanie liter w słowa, a te w pełne zdania. Oczywiście nie wykonuję tego zadania nieświadomie, bo *ja* wiem, że *ja* piszę. To *ja* znajduje się jednak na dalszym planie, można powiedzieć, że jest ukryte i ujawnia się dopiero w momencie refleksji, kiedy ktoś przerwie moją pracę i zapyta, co robię. Wtedy odpowiem, że „*ja* piszę”.

Zagadnieniem nierefleksyjności w kontekście współczesnej filozofii umysłu zajmuje się Manfred Frank. W artykule *Why should we think that self-consciousness is non-reflective?* podkreśla, że to właśnie Sartre wprowadził pojęcie nierefleksyjności do kontekstu rozważań nad świadomością. Frank stwierdza, że przedstawiciele współczesnej filozofii

analitycznej, filozofii umysłu i fenomenologii bardzo często wykorzystują to pojęcie w swoich badaniach, ale równocześnie zapominają, jakie było jego pierwotne, nadane przez Sartre'a znaczenie (Frank, 2016). Być może Frank jest zbyt radykalny w swojej ocenie, wszak wszyscy wymienieni przeze mnie badacze i badaczki z kręgu nauk kognitywnych podkreślają w swoich rozważaniach wartość tradycji fenomenologicznej i przykłady jej odczytań, jakie można znaleźć w obszarze filozofii kontynentalnej. Co więcej, tekst Franka znajduje się w zbiorze artykułów, których autorzy i redaktorzy próbują znaleźć związki, inspiracje, zależności i wspólne punkty między Sartre'owską, klasyczną filozofią świadomości i podmiotowości a współczesną refleksją z zakresu filozofii umysłu (Miguens, Preyer, Morando, 2016). I takie próby ujęcia koncepcji Sartre'a w innym obszarze badań nie są niczym nowym. Na przykład podobnego przedsięwzięcia podjęła się ponad dwadzieścia lat temu amerykańska filozofka Kathleen Wider. W książce *The Bodily Nature of Consciousness: Sartre and Contemporary Philosophy of Mind* próbuje wykazać związki pomiędzy Sartre'owską teorią świadomości wyłożoną w *Bycie i nicości* a badaniami z zakresu psychologii i neuronauki (Wider, 1997).

Na tekst Sartre'a warto zwrócić uwagę jeszcze z jednego powodu: Sartre pokazuje w nim swój niejednoznaczny i skomplikowany stosunek do tradycji kartezjańskiego *cogito*. Z jednej strony – krytykując koncepcje zakładające jakąkolwiek stałą strukturę wewnątrz świadomości, z drugiej – szukając jakiejś stałej podstawy dla świadomości i paradoksalnie rozpoczynając te poszukiwania od Kartezjusza. Wojciech Starzyński stwierdza:

Sartre'owi udaje się ocalić zgodnie z Kartezjuszem osobowy charakter świadomości w kontraście względem formalizmu kantowskiego Ja transcendentального, czy ewentualnie jego późniejszej wersji husserlowskiej. Sartre dokonuje tego, opuszczając plan czysto poznawczy wraz z jego aporiami, a przechodzi na plan ontologiczny, nawiązując tym samym do kartezjańskich intuicji zawartych w „ego sum, ego existo”. (Starzyński, 2014, s. 101)

Należy więc podkreślić, że punkt wyjścia obu myślicieli jest ten sam: to samo *cogito*, tyle że u Kartezjusza przyjmuje ono formę „ja myślę”, a dla Sartre'a podstawą jest tak zwana nierefleksyjna świadomość świata. Jak wyjaśnia francuski badacz w *Bycie i nicości*: „to właśnie świadomość nierefleksyjna umożliwia refleksję: istnieje przedrefleksyjne *cogito*, które jest warunkiem *cogito* kartezjańskiego” (Sartre, 2007, s. 14).

Referat Sartre'a jest jednym z nielicznych jego tekstów, w których stara się on wyjaśnić swój stosunek do spuścizny Kartezjusza. To oraz próba połączenia teorii świadomości z koncepcją bytu i nicości, starania o doprecyzowanie związku pomiędzy świadomością a poznaniem, między tym, który poznaje, a tym, co jest poznawane, udzielenia odpowiedzi na pozornie proste pytanie: „co to znaczy, że coś jest?”, a także omówienie pojęcia możliwości i odniesienie go do próby zdefiniowania tego, kim jestem – sprawiają, że referat Sartre'a jest cenną lekturą, a niniejszy przekład przynajmniej w małym stopniu uzupełnia nadal sporą lukę w polskich badaniach nad bogactwem myśli wielkiego filozofa.

Bibliografia

- Berger, G. (1941). *Le Cogito Dans La Philosophie de Husserl*. Paris, Francja: Aubier / Éditions Montaigne.
- Contat, M., Rybalka, M. (red.). (1970). *Les Écrits de Sartre. Chronologie. Bibliographie commentée*. Paris, Francja: Gallimard.
- de Coorebyter, V. (red.). (2003). *Sartre. Textes and Commentaires*, Paris, Francja: Vrin.
- Depraz, N. (2002). Le statut de la description dans L'esquisse d'une théorie des émotions. *Alter. Revue de Phénoménologie*, 2002(10), 103–117.
- Fleischer, M., Schöneberg, H. (1973). *Bewußtsein und Selbsterkenntnis. Die Seinsdimension des Subjekts*. Reinbek, Niemcy: Rowohlt.
- Frank, M. (2005). Structure de l'argumentation de la conférence de Jean-Paul Sartre. Conscience de soi et connaissance de soi. *Le Portique. Revue de philosophie et de sciences humaines*, 2005(16), 9–32.
- Gallagher S. (2005). *How the Body Shapes the Mind*. Oxford, UK: Clarendon Press.
<https://doi.org/10.1093/0199271941.001.0001>
- Gallagher, S., Zahavi D. (2015). *Fenomenologiczny umysł*. (M. Pokropski, tłum). Warszawa, Polska: PWN.
- Husserl, E. (1982). *Medytacje kartezjańskie*. (A. Wajs, tłum). Warszawa, Polska: PWN.
- Lawrence, N., O'Connor, D. (red.). (1967). *Readings in Existential Phenomenology*. New Jersey, NJ: Prentice-Hall.
- Miguens, S., Preyer, G., Bravo Morando, C. (red.). (2016). *Pre-reflective Consciousness: Sartre and Contemporary Philosophy of Mind*. Oxfordshire, UK: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315681146>
- Sartre, J.-P. (1936). *La Transcendance de l'Ego*. Paris, Francja: Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1939). Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl: L'intentionnalité. *La Nouvelle Revue Française*, 1939(34).
- Sartre, J.-P. (1965). Intencjonalność jako kategoria egzystencjalna. W: L. Kołakowski, K. Pomian (red.), *Filozofia egzystencjalna*. Warszawa, Polska: PWN.
- Sartre, J.-P. (2006). *Szkic o teorii emocji*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sartre, J.-P. (2006). *Transcendencja Ego. Próba opisu fenomenologicznego*. Warszawa, Polska: PAN.
- Sartre, J.-P. (2007). *Byt i nicość. Zarys ontologii fenomenologicznej*. Kraków, Polska: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Sartre, J.-P. (2009). *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Paris, Francja: Gallimard.
- Sartre, J.-P. (2010). *Esquisse d'une théorie des émotions*. (A. Tomès, red.). Paris, Francja: Hermann.
- Sartre, J.-P. (2012). *Wyobrażenie. Fenomenologiczna psychologia wyobraźni*. Warszawa, Polska: Wydawnictwo Aletheia.

- Starzyński, W. (2014). *Neokartezjanizm fenomenologii francuskiej. Sartre, Merleau-Ponty, Levinas, Henry, Marion*. Warszawa, Polska: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Wider, K. (1997). *The Bodily Nature of Consciousness: Sartre and Contemporary Philosophy of Mind*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Zadęcki, J. (2015). *Ja we wczesnej schizofrenii*. Kraków, Polska: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zahavi, D. (1999). *Self-awareness and Alterity: A Phenomenological Investigation*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Zahavi, D. (2005). *Subjectivity and Selfhood*. Cambridge, MA: MIT Press.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/6541.001.0001>

Self-consciousness and self-knowledge: Introduction

Keywords: French philosophy; existential phenomenology; self-consciousness; self-knowledge; Sartre.

Proces redakcyjno-wydawniczy tej publikacji sfinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (DUN), działalność wydawnicza, nr umowy: 711/P-DUN/2019, okres realizacji: 2019–2020.